

О.М. Донік
(м. Київ)

ГРОМАДСЬКА БЛАГОДІЙНІСТЬ В УКРАЇНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Період Першої світової війни на українських землях відзначився сплеском громадської доброчинності й виникненням розгалуженої мережі різних організацій та товариств у справі допомоги як воїнам, так і цивільному населенню, яке постраждало від наслідків кровопролитних боїв на фронті та соціально-економічних негараздів усередині країни. Зі вступом Росії влітку 1914 р. у війну, яка відразу набула світових масштабів, існуючий самодержавний уряд виявив свою нездатність власними силами перебудувати всі галузі суспільного життя для її успішного ведення. Реакцією на неповороткість бюрократичного апарату до належної організації в першу чергу допомоги воїнам і цивільному населенню стало зростання впливу громадських об'єднань.

Уже перші звістки про початок воєнних дій викликали патріотичне піднесення в суспільстві, навіть серед робітництва й селянства. Як згадував голова Державної думи Росії М.В. Родзянко: “На моє питання, чим пояснюється переміна настрою, я отримав відповідь (від робітників. – *О.Д.*): учора була сімейна справа, ми палко боролися за свої права, для нас реформи, які проектувалися в законодавчих установах, здійснювалися надто повільно, і ми вирішили самі добитися свого. Але тепер, сьогодні, справа торкається всієї Росії. Ми прийдемо до царя, як нашого стяга, і підемо за ним в ім'я перемоги над німцями”¹.

З початком воєнних дій представники різних соціальних верств і прошарків, громадські, станові та державні установи, охоплені патріотичними почуттями, співчуттям до ближнього та усвідомлюючи право кожного співвітчизника, який опинився в скрутному становищі, на певний соціальний захист, узялися за організацію в кожному українському губернському й повітовому центрі різноманітних благодійних товариств, комітетів зі збору пожертвувань, попечительств з опіки постраждалих на фронті воїнів та їхніх родин, дітей-сиріт, скалічених тощо. На громадські кошти засновувалися лазарети, притулки, облаштовувалися санітарні поїзди, виготовлялися ліки й медико-санітарне обладнання та речі, жертвувалися гроші, одяг, продукти харчування. Багато громадян, насамперед молодь, безплатно працювали в різних лікувальних та благодійних закладах. “Тисячі людей безкорисливо віддавали свою працю й свої кошти на благу справу. Лазарети й санітарні поїзди обладнувалися членами імператорської

фамілії, різними громадськими організаціями та приватними особами”, – писав у своїх спогадах про перші місяці війни генерал-губернатор прибалтійських губерній П.Г. Курлов ².

Чималих зусиль у справі опіки хворих і поранених фронтників докладали окремі представники торгово-промислових кіл та їх об’єднання. Так, у лазареті Харківського купецького товариства та торгово-промисловців міста (300 ліжок) його пацієнти обслуговувалися шістьма постійними лікарями, тут були належним чином облаштовані операційні й перев’язочні кімнати, їдальня ³. У вересні 1914 р. Рада з’їзду гірничопромисловців Півдня Росії, яка перебувала в Харкові, обладнала лазарет на 295 ліжок і повністю його утримувала ⁴. На кошти Головного комітету службовців і робітників Південних залізниць були організовані й утримувалися сім лазаретів на 334 ліжка для поранених воїнів. Лише за перший рік війни на утримання лазаретів, подарунки воїнам та інші потреби, пов’язані з війною, комітет витратив 300 тис. руб. ⁵.

У Києві вже 20 липня 1914 р. місцевий біржовий комітет на чолі з С.С. Могилевцевим створив комісію по збору пожертвувань на військові потреби, до каси якої того ж дня надійшло 155 тис. руб. ⁶. Згодом комісія утримувала чотири лазарети на 270 ліжок. На початку серпня Київське купецьке товариство організувало Комітет допомоги жертвам війни. Через декілька днів він відкрив лазарет на 100 ліжок ⁷. Серед лазаретів, заснованих окремими заможними людьми, чимало було таких, які відзначалися гарним матеріально-господарським забезпеченням та добором висококваліфікованого медичного персоналу. Проте більшість приватних лазаретів були невеликими за розмірами, на 5–10 ліжок, адже лікувальні заклади для воїнів засновували люди й так званого середнього класу: лікарі, викладачі, дрібні підприємці, домовласники та ін.

Яскравим прикладом приватної доброчинності в роки Першої світової війни стала українська родина промисловців і землевласників Терещенків. Її представники були членами багатьох допомогових організацій, беручи активну участь у їх роботі, засновували й утримували власним коштом лікувальні заклади, здійснювали значні за розмірами пожертвування на користь жертв війни. Наприкінці 1915 р. в Києві діяло 96 шпиталів, з яких шість були засновані й утримувалися на кошти представників цієї родини. Михайло Іванович Терещенко від самого початку війни, як уповноважений Російського Товариства Червоного Хреста (далі – РТЧХ), організовував госпіталі в тилу Південно-Західного фронту, завідував польовим складом цієї організації, що розміщувався в Києві. Ольга Миколаївна відчутно допомагала

київському відділенню Товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їхнім родинам, за що в червні 1915 р. отримала від його центрального правління відзнаку II ступеня. Вона заснувала лазарет-притулок на 20 осіб і взуттєву майстерню для фронтовиків з ампутованими кінцівками. Надія Володимирівна очолювала місцеве відділення комісії зі збору пожертвувань Всеросійського земського союзу (далі – ВЗС). Його контора знаходилася в її власному будинку по вул. Терещенківській, 9. За ініціативи її доньки Н.Ф. Уварової та доктора медицини М. Кисилевича, у зв'язку з браком медичних інструментів для лікування поранених фронтовиків у київських госпіталях, було розпочато їх випуск у “Майстерні по виготовленню шприців, голок та медичних термометрів ім. Ф.А. Терещенка для потреб армії й лазаретів” по Бібіковському бульвару, 13, що виникла в кінці жовтня 1915 р. Майстерня була обладнана та утримувалася винятково на кошти Надії Федорівни. Уже до кінця в ній було виготовлено 10 950 голок і 500 термометрів. Варвара Миколаївна Ханенко, зі свого боку, надала кошти на організацію курсів по догляду за хворими й пораненими в лазаретах, що підпорядковувалися Київському губернському комітету ВЗС⁸. У цілому родина Терещенків належить до тих добродійців, які під час війни здійснили найбільші пожертвування на користь співвітчизників.

У відповідності з вимогами часу було перебудовано й роботу багатьох навчальних закладів. Так, чимало гімназій і училищ у Київському навчальному окрузі, насамперед у Києві, надали свої приміщення для воїнів запасу під час їх мобілізації до армії та розміщення лазаретів. Учениці жіночих середніх навчальних закладів не тільки шили білизну для воїнів, а й брали участь у зборах пожертвувань. Педагогічний персонал щомісяця робив відрахування з власного жалування, окремі викладачі університету й гімназій влаштовували публічні лекції, доходи від яких ішли на допомогу жертвам війни.

Щоб урятувати українські клуби в Києві, Полтаві, Миколаєві, Москві та Петербурзі від репресій влади, з початком війни в їхніх приміщеннях влаштовувалися лазарети для поранених солдатів. Так, український клуб “Батьківщина” в Києві по вул. Володимирській, 42 облаштував госпіталь на 50 ліжок, який під № 9 підпорядковувався місцевому губернському комітету ВЗС. Його уповноваженим був барон Ф.Р. Штейнгель, а дамою-попечительницею – Л.М. Старицька-Черняхівська⁹. Деякі “Просвіти” після того як царський уряд заборонив друкування всіх українських видань і просвітницьку роботу серед населення, що поставило під загрозу їх функціонування, спрямували свої зусилля на допомогу фронтовикам і цивільному населенню. Так,

миколаївська “Просвіта”, заснована 1907 р. М.М. Аркасом, узялася за організацію зборів грошових пожертвувань на користь армії та лазаретів, фінансувала діяльність місцевого відділення Тетянинського комітету¹⁰.

У 1915 р. миколаївська “Просвіта” взяла під свою опіку лазарет у Москві, госпіталь місцевого дамського комітету та інші лікувальні заклади. Крім збору пожертвувань, члени цієї української організації проводили різноманітні вікторини, лотереї, влаштовували вечори, концерти, театральні вистави, виступи хору, пропагували й продавали літературу. Тільки в 1916 р. у міських госпіталах “Просвіта” організувала 20 концертів та вистав. Для фінансування лікувальних закладів також використовувалися вступні та членські внески. Лише в серпні 1915 р. до миколаївської “Просвіти” вступило понад 90 нових членів, які внесли до її каси 750 руб.¹¹.

Утім на українських землях найбільш відчутну допомогу хворим і пораненим воїнам надавали комітети Земського й Міського союзів. Органи земського і міського самоврядування разом із широким колом громадськості відразу об’єднали свої зусилля в справі допомоги армії. Наразі вже був позитивний досвід такої роботи загальноземського союзу в 1904–1909 рр.¹². Коли 25 липня 1914 р. за ініціативи Московської земської управи було засновано Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам, такий почин одразу був підтриманий органами самоврядування в майже всіх регіонах країни, де існували земства. 30 липня з’їзд уповноважених губернських земств у Москві підтвердив створення ВЗС¹³.

Практично одночасно з ним розпочав свою діяльність Всеросійський союз міст допомоги пораненим та хворим (далі – ВСМ) – аналогічна громадська організація, в якій провідну роль відігравала міська буржуазія на чолі з представниками партії кадетів. 8–9 серпня 1914 р. у Москві всеросійський з’їзд представників міст по наданню допомоги хворим і пораненим проголосив створення ВСМ¹⁴. На відміну від загальноземської організації, загальноміська з’явилася в Російській імперії вперше.

Гасло “священного єднання” влади та суспільства на хвилях патріотичного піднесення зумовило спершу “співчуття” імператора Миколи II новим організаціям. 12 серпня 1914 р. ВЗС і ВСМ були визнані офіційно¹⁵. Побоюючись, у першу чергу, політичного зростання підприємницьких структур у країні, уряд спочатку дозволив Земському і Міському союзам займатися лише медично-санітарною справою. Вони підпорядковувалися Військовому міністерству* та РТЧХ. Згідно з

---

* У Військовому міністерстві воєнно-господарські функції виконували інтендантське, артилерійське, інженерне та воєнно-санітарне управління; відповідні управління були в складі воєнно-окружних органів.

накресленим тоді планом робіт, діяльність ВЗС і ВСМ мала обмежуватися допомогою хворим та пораненим фронтовикам лише у внутрішніх губерніях імперії, що передбачало евакуацію поранених солдатів і офіцерів із подальшим їх лікуванням у тилкових медичних закладах, участь у забезпеченні армії ліками, перев'язочними матеріалами, інструментарієм, провізією та іншими речами¹⁶.

З осені 1914 р., під тиском вимог воєнного часу та при значній фінансовій підтримці держави, ВЗС і ВСМ розширюють коло своїх завдань, спрямовуючи зусилля на різнобічну допомогу військовослужбовцям у районі бойових дій, на облаштування, лікування та забезпечення роботою біженців у прифронтовій смузі та в тилу, на боротьбу з епідеміями, беруться за виконання підрядів по забезпеченню армії предметами першої необхідності, опікуються скаліченими фронтовиками.

Земський і Міський союзи, спираючись у своїй діяльності на земства й міські думи, за своєю структурою, загальним спрямуванням і завданнями роботи були спорідненими організаціями. На місцях першому підпорядковувалися губернські й повітові комітети, а другому – обласні і міські, діяльність яких була спрямована на організацію медично-санітарної й іншої допомоги армії, перш за все влаштування стаціонарних госпіталів й керівництво їх роботою, опіку різними категоріями цивільного населення. Порядок їх організації визначався постановами земських зібрань, які склалися з гласних цих зібрань, членів управи в повному складі, представників повітових комітетів, губернської санітарної ради, представників міського самоврядування, різних громадських установ та приватних осіб.

Так, Катеринославське губернське земство на надзвичайному зібранні 1 серпня 1914 р., заслухавши доповідь управи “Про заходи, викликані війною”, постановило: “1) приєднатися до загальноземської організації допомоги хворим і пораненим, асигнувавши на її потреби 100 тис. руб. та передати в розпорядження місцевого губернського комітету 75 тис. руб. Обрати з числа губернських гласних на з’їзд уповноважених одного представника та в місцевий губернський комітет – 10 членів; 2) організувати в Катеринославі госпіталь на 300 ліжок для хворих і поранених воїнів, асигнувавши для цього 100 тис. руб.; 3) узяти на себе витрати (92 тис. руб.) на обладнання й утримання протягом 6 місяців двох рухомих лазаретів Червоного Хреста на 50 ліжок кожний, назвавши їх “лазарети Катеринославського губернського земства”; 4) організувати курси для сестер милосердя і санітарів, виділивши для цього 500 руб.; 5) асигнувати на допомогу пораненим 10 тис. руб., залучивши з цією метою відсотки з капіталу в 100 тис. руб., засновано-го в російсько-японську війну”¹⁷.

Київське губернське земство також із перших днів війни здійснювало активні заходи, спрямовані на допомогу воїнам. Зокрема 7 серпня відбулися надзвичайні збори губернського земського зібрання під головуванням предводителя дворянства Ф.М. Безака. Їх учасники обговорили питання “Про потреби, викликані воєнним часом”. Для надання допомоги хворим і пораненим воїнам було вирішено виділити 400 тис. руб., а родинам фронтівиків – по 10 тис. руб. для Києва й кожного з повітів губернії. Уже наступного дня розпочав роботу Київський губернський комітет ВЗС, який відав лікувальними закладами для хворих і поранених військовослужбовців¹⁸. У січні 1916 р. комітет у своєму складі мав 12 гласних губернського земського зібрання, 22 земських працівники та 57 спеціально запрошених членів (14 уповноважених, 25 попечительниць, 17 головних лікарів госпіталів та завідуючого медичною частиною)¹⁹.

Основні кошти для фінансування губернських комітетів надходили безпосередньо від Головного комітету ВЗС, тому вони мали звітувати перед ним. Повітові комітети ВЗС, які отримували кошти від губернських і звітували перед ними, спрямовували й регулювали діяльність різних громад при лікувальних закладах, залучали до справи допомоги пораненим кооперативи, попечительства й окремих осіб²⁰.

Міські комітети ВСМ виникли переважно з комітетів або виконавчих комісій, що були організовані з початком війни при міських органах самоврядування з метою надання допомоги хворим і пораненим воїнам. Як правило, вони склалися не тільки з міських гласних, а й з представників широкого кола громадськості, зокрема й тих осіб, які не володіли певним майновим цензом. До того ж особовий склад міських комітетів та їх постанови не підлягали затвердженню місцевою адміністрацією, що забезпечувало комітетам ВСМ оперативність і свободу в діяльності та поповненні свого складу новими членами²¹. Зокрема в українських губерніях у березні 1916 р. кількість міських центрів, що приєдналися до ВСМ, становила 83 – дев’ять губернських і 74 повітових, із них у 55 було створено комітети союзу²².

Середньою ланкою між Головним і міськими були обласні комітети ВСМ, які об’єднували діяльність міст, що входили до складу окремої евакуаційної області, у справі транспортування, розміщення й перевезення поранених і хворих, збору відомостей про розміри й види допомоги, котру могло надати кожне з них, про кількість обладнаних у них ліжок, вільних місць та ін. З 11 обласних комітетів Міського союзу в Україні функціонувало три: Катеринославський, Київський і Харківський²³.

Для керівництва закладами ВЗС і ВСМ у діючій армії та в місцевостях, наближених до районів бойових дій, були створені особливі фронтові комітети в складі уповноважених Головного комітету,

---

представників місцевих органів самоврядування, громадських організацій та установ. Свою діяльність на Південно-Західному фронті Земсоюз розпочав восени 1914 р., коли ще була чинною заборона уряду працювати його підрозділам далі на захід від лінії Москва–Харків, хоча потреба в медично-санітарних закладах на фронті стала нагальною з перших днів війни. Як зазначав тоді командуючий 8-ю армією Південно-Західного фронту О.О. Брусилов, “уже на самому початку війни, коли наша армія швидко просувалася вперед, мене дуже бентежив її тил і зв’язок, який необхідно було підтримувати штабу армії як з передовими підрозділами, так і зі штабом фронту. Тиллові установи не зовсім були сформовані, автомобілів було дуже мало, іншого транспорту й телеграфних колон недостатньо; що ж до санітарної частини, то вона перебувала в самому зародку, і... під час перших битв становище було дуже важким”²⁴. І далі: “Довелося мені самому втрутитися в санітарну справу, щоб її хоча б скільки-небудь впорядкувати на майбутнє. Вважаю обов’язком сумління згадати добрим словом багатьох представників земства й окремих осіб із найближчих до колишнього кордону місцевостей. Окрім усілякої адміністрації, вони за власною ініціативою надали величезні послуги пораненим і хворим воїнам. Було створено багато летючих загонів, перев’язочних пунктів і лазаретів. І все це – з енергією й розпорядливістю, воістину гідними історії”²⁵.

В січні 1915 р., коли влада визнала право Земсоюзу працювати в районі фронту, Головним комітетом ВЗС було затверджено положення про Галицький комітет²⁶. Улітку того ж року він отримав нову назву – Комітет Всеросійського земського союзу Південно-Західного фронту (далі – Комітет ВЗС ПЗФ)²⁷.

У міру розгортання діяльності Галицького комітету на Південно-Західному фронті навесні 1915 р. при ньому було створено відділи, які поділялися на галузеві й функціональні, тобто пов’язані з відповідною галуззю господарства або з виконанням конкретних функцій. У цілому Комітет із самого початку своєї діяльності мав досить складну структуру, що постійно зазнавала змін. Так, у вересні 1915 р., поряд із управлінням Комітету ВЗС ПЗФ у Києві, було створено інститут уповноважених при великих армійських з’єднаннях для координації й контролю за діяльністю численних закладів, що працювали в районах розташування окремих армій²⁸.

З літа 1915 р., після поразки російської армії на Південно-Західному фронті, його діяльність полягала в задоволенні нагальних потреб армії, наданні різноманітної допомоги місцевому населенню й біженцям, обслуговуванні робітників, зайнятих на фортифікаційних, будівельних,

ремонтних та інших роботах. Щодо кількості закладів, то, наприклад, у вересні 1916 р., коли Комітет ВЗС ПЗФ досяг найбільших обсягів роботи, він складався з наступних відділів: медично-санітарного (323 заклади), етапів (відповідно 134), передових загонів (25), допомоги населенню, яке постраждало на війні (257), окопних робітників (530), механічних майстерень (23), шкіряного (93), автомобільної тяги (14), заводського (6), солдатських лавок (40), по заготівлі худоби й збору врожаю (28), збереження й експлуатації коней (9), будівельного (13), заготівельного (41), закупівельної і приймальної комісії. Усього при Комітеті існувало 23 відділи, в яких налічувався 1571 заклад (з них на фронті знаходилося 1297, а в тилу – 274)²⁹.

Управління Комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту (далі – Комітет ВСМ ПЗФ), як і Комітету ВЗС ПЗФ, спочатку знаходилося у Львові, а з літа 1915 р. – у Києві. Очолював його обраний Головним комітетом ВСМ головноуповноважений, діяльність якого регулювалася спеціальними інструкціями та положеннями. Згідно з ними, він сам добирав собі помічників – уповноважених, яких Головний комітет мав лише затвердити³⁰. Керівництво роботою Комітету ВСМ ПЗФ порівняно з аналогічною установою ВЗС було більш централізованим. Так, управління кожною галуззю його роботи зосереджувалось у відповідному відділі на чолі з уповноваженим, котрий безпосередньо або через своїх агентів організовував заклади союзу та керував ними на фронті та в тилу³¹.

Основний кістяк комітетів союзів і, особливо, фронтових становили найбільш енергійні громадські діячі, працівники земського й міського самоврядування. Займаючись практичною роботою на ниві гуманітарної діяльності, представники української інтелігенції, студентства, буржуазії та деякою мірою й дворянства, прилучалися до громадської діяльності, набували навичок плідного співробітництва. У підсумку все це призводило до зростання українського впливу в громадському житті. Так, з осені 1915 р. на чолі Комітету Всеросійського союзу міст ПЗФ стояв відомий український громадсько-політичний і культурний діяч барон Федір Штейнгель, який був членом партії кадетів. З його приходом, як зазначав Д.І. Дорошенко, “почалася зовсім інша ера в житті Комітету Союзу міст, ера, так би мовити, його українізації, що мало певні наслідки взагалі для українського руху в Києві й у провінції”³². Комітет Південно-Західного фронту впливав на Головний комітет ВСМ, який приймав різні постанови в прихильному до українства дусі, підтримував заходи Комітету ВСМ ПЗФ у справі шкільництва. Такий його курс відчутно впливав і на Комітет ВЗС ПЗФ. Особливо тісним був їх контакт у роботі, пов’язаній зі справами українського шкільництва.

Із часом цей комітет набув виразного українського характеру. Серед його уповноважених та керівників окремих відділів були А.В. Ніковський, А.Г. В'язлов, Г.А. Литвак, Б.Л. Шингарьов, Д.І. Дорошенко, М.Ф. Біляшівський, І.І. Красковський, В.М. Леонтович, Ф.П. Матушевський, В.В. Уляницький та інші відомі українські діячі³³. Таким чином, у керівних органах найбільших громадських організацій добровільного спрямування, які діяли на території України в указаний період, працювало багато майбутніх діячів української революції, які відіграли чималу роль в об'єднанні й концентрації свідомих українських елементів в тилу й на фронті. Особливо з розвитком діяльності комітетів Міського й Земського союзів Південно-Західного фронту масовий доступ на службу в його закладах отримали українська інтелігенція й студентська молодь, які проходили справжній вишкіл громадської роботи у важких умовах воєнного часу, що стало в пригоді під час революції³⁴.

Широкий розвиток українського національного руху з початком революції деякою мірою пояснюється ще й тим, що в керівних органах провідних громадських організацій добровільного спрямування, які діяли на території України, працювало чимало майбутніх діячів національної революції. Особливо широким представництвом від політичних та громадських організацій регіону, насамперед від Товариства українських поступовців (ТУП), відзначався керівний склад Комітету Всеросійського союзу міст ПЗФ. Він відіграв чималу роль в об'єднанні й концентрації свідомих українців у Києві та на фронті, а з падінням монархії в лютому 1917 р. чимало його членів посіли ключові посади в багатьох місцевих органах управління. Так, Ф.Р. Штейнгель був обраний головою Київського виконавчого комітету, до якого навесні перейшла вся влада в Києві. А.Г. В'язлов став волинським губернським комісаром Тимчасового уряду, а Д.І.Дорошенко – заступником київського губернського комісара. Наприкінці квітня останнього було призначено ще й на посаду крайового комісара Галичини та Буковини з правами генерал-губернатора, на якій він перебував до відступу звідти російських військ на початку серпня 1917 р.³⁵

Хоча за розмахом своєї діяльності Комітет ВСМ ПЗФ дещо поступався аналогічному Комітетові ВЗС, він так само утримував великі лазарети, медичні, харчові, санітарно-епідемічні, шляхові та інші пункти, великі обози, склади, майстерні, дорожньо-технічні відділи, обслуговував санітарні поїзди як на фронті, так і в тилу аж до самого Києва. Наприкінці 1916 р. Комітету ВСМ ПЗФ підпорядковувалося 36 госпіталів і лікарень, 33 амбулаторії, 13 перев'язочних пунктів, 3 військово-санітарні поїзди, 23 стоматологічні кабінети, 19 епідемічних загонів,

29 дезинфекційних пунктів, 77 харчувальних, 21 дитячий притулок, 16 майстерень та більше двох сотень інших закладів на фронті і в тилу. Усього – 592 заклади³⁶.

Таким чином, на середину 1916 р. Комітети ВЗС і ВСМ ПЗФ перетворилися на громадські організації, які надавали армії і населенню суттєву допомогу, покривши прифронтові території Південно-Західного фронту густою мережею медичних, санітарно-епідемічних, харчувальних, виробничих, транспортних, будівельних, навчально-виховних та інших закладів і підприємств. У цілому в результаті відчутної державної фінансової підтримки Земський і Міський союзи до 1916 р. настільки зміцніли, що стали конкурувати з урядовими структурами в справі допомоги воїнам і цивільному населенню, а в організації медично-санітарної допомоги навіть вели перед. Після літніх поразок російської армії 1915 р. вони здобули такий вплив і силу у суспільстві, що їх почали розглядали як зародок нового уряду, який мав прийти на зміну старому режиму.

Поряд із комітетами Земського і Міського союзів на українських землях активно діяли засновані ще до війни та з її початком загально-російські добродійні організації, що перебували під егідою царської родини та наближених до неї осіб, насамперед Тетянинський комітет із надання тимчасової допомоги потерпілим від воєнних дій, Товариство повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їхнім сім'ям, Романівський комітет, Комітет великої княгині Єлизавети Федорівни, Олександрівський комітет з опіки поранених, Скобелевський комітет та ін.³⁷ Вони мали відділення в багатьох містах і повітах українських губерній. Хоча в роботі таких організацій було багато формалізму, існували різні бюрократичні перепони, усе ж завдяки зусиллям широких кіл громадськості вони зробили значний внесок у справу опіки воїнів і цивільного населення, насамперед біженців.

Значну підтримку потерпілим співвітчизникам на українських землях надавали національні добродійні товариства й комітети, насамперед Польський центральний комітет допомоги жертвам війни, Центральний громадянський комітет Царства Польського і Товариство допомоги нужденним родинам поляків, які брали участь у війні, та бідному польському населенню, яке постраждало від воєнних дій, а також Єврейський комітет допомоги жертвам війни, які мали свої відділення в багатьох українських містах³⁸. Серед них активністю виділялося й українське Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій, створене в Києві восени 1914 р. Воно дбало про біженців, дітей, які загубили своїх батьків, заарештованих й висланих до Росії галичан, заручників та інших жертв російської

окупації Галичини, забезпечувало їх грошима, одягом, харчами в Києві та в місцях розселення³⁹.

Серед українських міст найбільшими центрами з опіки хворих і поранених військовослужбовців стали Харків, Київ і Катеринослав, хоча й інші губернські міста утримували чималу кількість госпіталів. Згідно з планом евакуації, на початку війни всі санітарні поїзди з театру воєнних дій спрямовувалися виключно в Петроград, Москву, Орел, Курськ і Харків, до яких згодом приєдналися Катеринослав, Київ і Ростов-на-Дону. У цих містах було обладнано розподільчі й харчувальні пункти з госпіталями та лазаретами. Звідси поранених і хворих фронтовиків направляли у внутрішні губернії для подальшого лікування в розгорнутих там госпіталях і лазаретах. Указані міста стали центрами округ з приписаними до них навколишніми губерніями⁴⁰. Так, серед п'яти найбільших госпіталів-розподільників Земсоюзу два знаходились у Харкові (перший був розрахований на 1300 ліжок, а другий, допоміжний, – на 500) і перебували у віданні губернського комітету. Зокрема з липня 1915 р. по липень 1916 р. на харківські госпіталі-розподільники прибула 172 261 особа. Звідси в окружні госпіталі за межі Харківської губернії було відправлено 84 767 осіб, у її повіти – 61 433 особи, а решта – 26 061 особа – в лікувальні заклади, що знаходилися в Харкові⁴¹.

Усього в цьому місті на середину жовтня 1915 р. налічувалося 75 госпіталів і лазаретів для хворих та поранених фронтовиків, які мали 9638 ліжок для солдатів і 397 – для офіцерів. Із них у лікувальних закладах, що підпорядковувалися Земському й Міському союзам та РТЧХ, було 2329 ліжок, а в лазаретах інших громадських організацій, установ та окремих осіб – 1867⁴². Слід зазначити, що Харківська губернія вела перед серед українських губерній за кількістю розміщених на її території госпіталів і лазаретів та наявних у них лікарняних ліжок. Так, на 1 січня 1915 р. в 11 повітах губернії (крім самого Харкова) налічувалося 136 лазаретів для поранених та хворих воїнів, переважна більшість яких підпорядковувалася повітовим комітетам ВЗС. Разом вони восени того року утримували майже 11 тис. ліжок⁴³.

У Катеринославі евакуаційний розподільний пункт (відкритий у грудні 1914 р.), який підпорядковувався губернському комітетові ВЗС, обслуговував чотири губернії – Катеринославську, Херсонську, Таврійську й Бессарабську. На той час у Катеринославі було обладнано 11 госпіталів Земського союзу на 1820 ліжок, а в повітах губернії – 2155⁴⁴. Місцевий комітет Міського союзу утримував 3 лікувальні заклади на 233 ліжка. Усього на 1 грудня 1914 р. в українських губернських і повітових містах ВСМ підпорядковувалося 52 госпіталі,

в яких разом налічувалося 7949 ліжок⁴⁵.

Київ, що знаходився неподалік від лінії Південно-Західного фронту, як важливий військово-адміністративний центр, а також завдяки наявності значної кількості медичного персоналу й лікувальних закладів, був опорним пунктом для евакуації хворих та поранених військовослужбовців. За короткий час він став одним із найбільших у Російській імперії госпітальних центрів. Якщо наприкінці серпня 1914 р. тут було 7 госпіталів Київського губернського комітету ВЗС, в яких налічувалося 1655 ліжок, то через два місяці кількість госпіталів зросла до 19 (3181 ліжка)⁴⁶. Усього 1916 р. в місті діяло 95 госпіталів, лазаретів та патронатів, заснованих громадськими організаціями й окремими особами, які перебували під егідою РТЧХ. Разом вони мали у своєму розпорядженні 16 825 лікарняних ліжок. Зокрема тут знаходилися 9 госпіталів ВСМ на 6495 ліжок. У розпорядженні Київського губернського комітету ВЗС було 20 госпіталів на 3642 ліжка, кількість яких не мінялася аж до їх ліквідації в 1918 р.⁴⁷ Вісім найбільших лікувальних закладів цього комітету, в яких налічувалося 3187 ліжок, утримувалися повністю на кошти останнього, а решта – різними організаціями та окремими заможними особами. Так, лазаретом № 8 опікувалося Польське товариство, № 10 – Бактеріологічний інститут, № 11 – Товариство дитячих лікарів, № 13 – Клуб домовласників м. Києва, № 14 – Клуб націоналістів, № 15 – Товариство службовців управління залізниць Одеса–Бахмач, № 16 – Товариство повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам і їхнім родинам та ін.⁴⁸

Таким чином, створена земськими та міськими органами самоврядування за широкої підтримки різних громадських товариств і комітетів, а також приватних осіб густа мережа медично-санітарних закладів використовувалася як організаційні пункти для лікування поранених, хворих і скалічених воїнів та опіки тих із них, хто не потребував перебування в лазаретах, але не міг бути відправлений додому. Уже в перший рік свого існування комітети Земського та Міського союзів розгорнули широку мережу госпіталів для сотень тисяч хворих і поранених воїнів. Зокрема на кінець 1915 р. через міські госпіталі лише ВСМ у межах країни пройшло 1 млн 260 тис. осіб⁴⁹. В українських губерніях до 1 жовтня 1916 р. комітети ВЗС облаштували й утримували 47,2 тис. ліжок (в усіх лікувальних закладах ВЗС у межах країни налічувалося 193 тис. ліжок). Таким чином, в Україні губернськими й повітовими комітетами ВЗС утримувалося майже 25% госпітальних ліжок від їх загальної кількості по країні. Із них третина (відповідно 15,8 тис.) містилися в лікувальних закладах Харківської губернії⁵⁰.

Однією з найбільш значних форм діяльності комітетів ВЗС і ВСМ були санітарно-епідемічні заходи по боротьбі з інфекційними хворобами як серед військовослужбовців, так і цивільного населення. Уже в перші місяці війни на різних ділянках фронту спостерігалися спалахи тифу, холери, віспи та дизентерії. Громадські благодійні організації змушені були облаштувати мережу інфекційних лазаретів, з одного боку, для лікування й ізоляції хворих, а, з іншого, для локалізації спалахів епідемії у внутрішніх районах країни. Оскільки армії доводилося постійно стикатися з місцевим населенням, то санітарно-гігієнічні заходи поширювалося й на нього. У другій половині 1915 р., з розгортанням біженського руху, санітарні заклади у внутрішніх губерніях імперії часто були не в змозі обслуговувати прибулих хворих. Поряд із підвищеною увагою до останніх, потребувало допомоги місцеве населення, економічний добробут котрого був відчутно підірваний війною, а, отже, опірність його тим чи іншим епідеміям значно ослабла. Зважаючи на незадовільний санітарний стан у внутрішніх губерніях та існування серйозної небезпеки розвитку епідемії, комітети Земського й Міського союзів взяли на себе об'єднання зусиль громадськості в справі організації належної санітарно-протиепідемічної допомоги співвітчизникам⁵¹.

Громадськість із початком війни взялася також за організацію різнобічної допомоги скаліченим воїнам, кількість яких із кожним місяцем бойових дій невпинно зростала. За даними ВСМ, тільки через його госпіталі до вересня 1915 р. пройшло 25 тис. інвалідів з ампутованими кінцівками. Через півроку чисельність скалічених військовослужбовців сягнула таких масштабів, яких ніхто не міг навіть уявити раніше. Лише в Київському союзі інвалідів було 10 тис. осіб, які потребували постійної допомоги й уваги до себе⁵².

Земські й міські комітети, громадські організації та товариства, окремі благодійники з початком війни відкривали й утримували на власні кошти заклади з опіки скалічених фронтовиків (земські й міські управи обов'язково реєстрували тих інвалідів, які осідали на підвідомчих їм територіях). Із часом вони почали засновувати для скалічених воїнів майстерні, створювати спеціальні виробничі артілі, кооперативні товариства, де останні виконували нескладну роботу, головним чином шили одяг і взуття для армії. Особливо багато притулків і патронатів для інвалідів було влаштовано при госпіталях.

Так, у Єлисаветграді повітовий комітет ВЗС організував патронат для тих фронтовиків, які були визнані нездатними до військової служби й потребували продовження лікування та відповідного догляду. У Харкові завдяки зусиллям губернського комітету ВЗС було створено

протезну майстерню. При ній також функціонував притулок для скалічених воїнів, які чекали на виготовлення протезів⁵³. Київське та харківське відділення Товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їхнім родинам відкрили майстерні, притулки й інші заклади для скалічених фронтовиків та їхніх дітей. Київське відділення опікувалося в першу чергу тими, у кого були ампутовані кінцівки. Воно утримувало лікарню на 50 ліжок, де інваліди забезпечувалися протезами, а також притулок для солдатських дітей-сиріт⁵⁴.

Із цим відділенням тісно співпрацював Комітет із надання допомоги пораненим та сім'ям запасних Київського навчального округу, який у листопаді 1914 р. відкрив для скалічених воїнів притулок-майстерню. У квітні 1915 р. вони об'єднали свої зусилля в завідуванні цим закладом, поділивши порівну витрати на його утримання⁵⁵. Скалічені солдати перебували тут протягом 2–3 тижнів (термін, необхідний для виготовлення протезу). Одночасно, залежно від навичок та характеру каліцтва, вони проходили короткочасні курси шевського, кравецького й інших ремесел та навчалися грамоті⁵⁶.

Саме з метою об'єднання діяльності громадських організацій і приватних осіб у справі опіки фронтовиків-інвалідів було створене Київське обласне відділення із забезпечення скалічених воїнів протезами при Комітеті допомоги пораненим, хворим та одужуючим офіцерам і солдатам під головуванням великої княгині Анастасії Миколаївни й великої княгині Милиці Миколаївни. Після заснування обласне відділення, крім відкритої в Києві майстерні по виробництву протезів, узялося за організацію нових притулків для розміщення солдатів-інвалідів на час виготовлення для них цих речей⁵⁷. Водночас усі існуючі в Києві притулки та патронати для скалічених воїнів і відповідні лікувальні установи Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської й Бессарабської губерній та області Війська Донського були зобов'язані, згідно зі встановленими правилами, направляти ампутованих у притулки цієї добродійної організації для забезпечення їх протезами і відповідними свідоцтвами на право користування ними протягом життя за рахунок державних коштів⁵⁸. В означених притулках заможні кияни утримували як іменні ліжка, так і цілі палати.

Медично-санітарна справа, як і у внутрішніх районах, залишалася однією з найголовніших у діяльності Земського та Міського союзів на фронті, до того ж вона була набагато ширшою за напрямками надання такої допомоги. До кола діяльності Комітетів ВЗС і ВСМ Південно-Західного фронту входило надання пораненим першої хірургічної допомоги, перевезення їх, стаціонарне лікування, боротьба з інфекційними

хворобами як серед військовослужбовців, так і серед місцевого населення в найближчому тилу, біженців і окопних робітників, надання їм стоматологічної допомоги та організація протиепідемічних щеплень, виготовлення перев'язочного матеріалу, медичного інструментарію, дезінфекційних засобів та ін.

Зокрема, медично-санітарна робота Комітету ВЗС ПЗФ зосереджувалася в трьох відділах: спеціальному медико-санітарному, етапному й окопних робітників. Якщо наприкінці січня 1916 р. перший відділ налічував 168 закладів, то на 1 вересня того ж року – вже 323, що становило майже 75% усіх медично-санітарних закладів Комітету ВЗС ПЗФ⁵⁹.

Окреме становище серед фронтових закладів Земського й Міського союзів мали передові лікувально-харчувальні загони, з роботи яких і розпочалася ще восени 1914 р. діяльність ВЗС на Південно-Західному фронті. Передовий лікувально-харчувальний загін складався, як правило, з бази, госпіталю, однієї-двох літушок. Вони рухалися за військовою частиною, надаючи безпосередньо під час бою лікувальну й харчову допомогу воякам⁶⁰. Призначені надавати невідкладну лікувально-харчову допомогу, евакуювати поранених із передових позицій та пристосовані до швидкого пересування слідом за армією, ці загони відігравали важливу роль під час активних бойових дій, працюючи з граничною напругою при військових частинах, до яких були прикомандировані. Для прикладу, під час літнього наступу російської армії в 1916 р. 4-й Сибірський передовий загін Комітету ВЗС ПЗФ, маючи у своєму розпорядженні 450 ліжок, за день обслуговував до 1200 поранених, а одна з його літушок під час літніх боїв надала допомогу понад 7000 осіб⁶¹. На 1 грудня 1916 р. Комітет ВЗС ПЗФ мав у своєму розпорядженні 27 передових лікувально-харчувальних та перев'язочних загонів і транспортів⁶². Зі свого боку Комітет ВЗС ПЗФ на той час налічував 24 заклади, які підпорядковувалися окремому відділу передових загонів: 9 лікувально-харчувальних загонів, 4 перев'язочно-харчувальні транспорти, 6 лікувально-харчувальних літушок, а також 4 вантажні транспорти-склади, котрі постачали ці заклади всім необхідним⁶³.

Поряд із медичною допомогою потерпілим воїнам ці комітети приділяли значну увагу попередженню епідемій у прифронтовій смузі. Враховуючи величезну санітарну роль бань, вони докладали значних зусиль до планомірного обслуговування військових частин у цьому напрямку. Лише в медично-санітарному відділі Комітету ВЗС ПЗФ наприкінці літа 1915 р. налічувалося 54 бані, які були об'єднані в особливі загони двох типів – передові та тиллові. При цих закладах, як

правило, облаштовувалися перукарні, пральні, дезінфекційні камери й печі, а іноді й чайні. Крім спеціальних банних загонів для обслуговування передових та тилових військових частин, такі ж загони створювалися на етапах, а також у місцях окопних робіт, які обслуговували й цивільне населення⁶⁴. Уже згадуваний О.О.Брусилів у зимку 1915–1916 рр. відзначав: “Щодо бань Всеросійський земський союз надав нам просто-таки незмірну користь. Ні від яких завдань союз цей не відмовлявся, і його діячі вкладали в повному розумінні цього слова душу свою в те, щоб якомога швидше й сумлінніше виконати те чи інше завдання. І Міський союз надав велику користь, але, принаймні, у мене у 8-й армії Земський союз був більш діяльним. І вважаю обов’язком сумління засвідчити, що завдяки його роботі ніколи ніякі інфекційні хвороби не набували великих розмірів; при появі інфекційної хвороби ми швидко давали цьому раду, і війська від хвороб страждали мало, особливо порівняно із санітарним становищем військ у попередніх війнах”⁶⁵.

Для попередження епідемій та боротьби з ними Комітети ВЗС і ВСМ Південно-Західного фронту також організували епідемічні, дезінфекційні та щепельні загони, облаштовували інфекційні бараки й бактеріологічні лабораторії, відновлювали роботу лікарень у прифронтовій смузі. Протиепідемічні загони, рухаючись за військовими частинами в повному складі, або виділяючи літучки, боролися з гострими інфекційними хворобами серед військ та цивільного населення, виконували дезінфекційну й дезінсекційну роботу. Вони також здійснювали знезараження місць скупчення військ і, по можливості, полів битв, нерідко застосовуючи свій рухомий склад для перевезення поранених. Навесні 1916 р. 44 протиепідемічних загони, які підпорядковувалися медично-санітарному відділу Комітету ВЗС ПЗФ, мали у своєму розпорядженні 3055 ліжок. Боротьбу з черевним тифом, холерою й віспою здійснювали 24 спеціальних щепельних загони. Лише за перші півтора місяці 1916 р. ними було зроблено 403,5 тис. протитифозних щеплень. А всього цими загонами з липня 1915 по березень 1916 р. було зроблено 1 млн 213 тис. протитифозних і 149 тис. протихолерних щеплень⁶⁶.

Із початком активного руху біженців на схід влітку 1915 р. поряд із медично-санітарними заходами Комітети ВЗС і ВСМ ПЗФ активно взялися за організацію харчовальних пунктів, які об’єднувалися в окремі загони. Харчовальні заклади для біженців облаштовувалися вздовж шляхів, якими вони рухалися, на пароплавних пристанях і залізничних вокзалах, у місцях тимчасового проживання. Особливо посилилася робота в цьому напрямку після заснування спеціальних

відділів допомоги біженцям (згодом перейменованих на відділи допомоги населенню, яке постраждало від війни). Зокрема такий відділ при Комітеті ВЗС ПЗФ розпочав свою діяльність 21 серпня 1915 р., а при Комітеті ВСМ – 1 жовтня ⁶⁷.

У Києві формувались і направлялись у різні місцевості харчувальні загони, які відкривали пункти, розраховані на тисячу й більше осіб. Так, у серпні 1915 р. відділ допомоги населенню Комітету ВЗС ПЗФ утримував 20 харчувальних загонів, а на початку жовтня їх налічувалося вже 43 ⁶⁸. Зі зменшенням біженського потоку загони годували осілих біженців і розорене війною місцеве населення. Зокрема на 1 січня 1916 р. таких загонів налічувалося 25, що мали свої заклади в 60 населених пунктах. Крім них ще функціонувало чотири самостійних пункти. Підвідділ ясел мав 4 загони, які працювали в 12-ти населених пунктах. Усього в 1915 р. відділом допомоги населенню Комітету ВЗС ПЗФ було видано 9 320 484 обіди, з них біженцям – 4 747 562, а місцевому населенню – 4 112 941 ⁶⁹.

Роботі Комітетів ВЗС і ВСМ ПЗФ під час інтенсивного руху біженців суттєво допомагали місцеві земські та міські організації. Зокрема в кожному повітовому й губернському центрі при земських та міських управах створювалися постійні громадські “Комітети з надання допомоги біженцям”, “Попечительства про біженців”, які займалися загальною координацією надання допомоги ⁷⁰. Вони організували епідемічні загони й облаштовували ізоляційно-пропускні, лікувально-розподільчі й, особливо, харчувальні пункти для величезної маси людей, які рухалися пішки та гужовим транспортом дорогами українських губерній.

Українське Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій у цей час забезпечувало співвітчизників одягом, взуттям, харчами й грошми, а декого й роботою та житлом. У Києві воно заснувало пункт харчування на 1200 осіб, влаштувало притулок для 100 дітей біженців та вигнанців, незалежно від їхньої національності ⁷¹. У вересні–жовтні, коли біженський потік став занадто великим, працівники Товариства завдяки отриманим від Тетянинського комітету коштам організували на товарній станції Києва й пристані харчові пункти, де за 2 місяці було нагодовано понад 38 тис. осіб ⁷².

Це добродійне товариство, у заходах якого брало участь чимало представників української інтелігенції та студентської молоді, очолювали відомі громадські й культурні діячі. Його головою був директор київської філії Держбанку Я. Ігнатович, а заступником – Д.І. Дорошенко. Членами – поміщик-підприємець Полтавської губернії, письменник В.Леонтович, член ТУП А.Г. В’язлов та ін. У роботі Товариства

активну участь брали жінки, наприклад, мати та сестра відомого політичного діяча, історика й публіциста О.Я. Шульгина, а також Л.М. Старицька-Черняхівська, Л.О. Яновська, Н.М. Дорошенко й ін.

З літа 1915 р. Комітет ВСМ ПЗФ фінансово підтримував його роботу, призначивши постійну щомісячну субсидію на утримання притулку для біженців на Лук'янівці. Згодом Д.І. Дорошенко через відділ допомоги населенню також виділяв кредити на його потреби. Кошти спрямовувалися на утримання двох притулків для дітей, на регулярну видачу щомісячної допомоги виселенцям, які опинилися в Сибіру, на проживання незаможним заручникам у Києві та ін. Заарештованих галичан-виселенців, які проїжджали через Київ, працівники товариства забезпечували білизною, одягом і взуттям. Воно також мало своїх платних функціонерів, котрі виконували різні справи. Так, за дорученням товариства, улітку 1916 р. Л.М. Старицька-Черняхівська була відряджена до Сибіру відвідати засланих туди галичан та організувати їм допомогу на місці. Перебуваючи в найбільших колоніях висланців із України, вона сприяла заснуванню місцевих комітетів допомоги з числа українців, які переселилися до цього регіону Росії раніше⁷³.

Серед біженців першочергової допомоги потребували діти-сироти та ті, які загубили батьків. Комітети ВЗС і ВСМ Південно-Західного фронту першими почали відряджати в місця скупчення біженців своїх працівників, які відшукували серед них таких дітей і відправляли їх у ясла-притулки. Зокрема відділ допомоги населенню Комітету ВЗС ПЗФ під час активного руху біженців відкрив 35 таких закладів, з яких більша частина знаходилась у внутрішніх губерніях. Згодом вони були передані у відання місцевих добродійних організацій, а Комітет розпоряджався тільки тими, які знаходилися поблизу фронту. Восени 1916 р. його відділ у Галичині й на Волині утримував 12 притулків-ясел та ще 36 денних шкіл з їдальнями. У притулках частина дітей перебувала постійно, решта – протягом дня⁷⁴. Усього ж за час активного руху біженців через них пройшли понад 100 тис. дітей. Протягом першої половини 1916 р. в усіх притулках-яслах Комітету ВЗС ПЗФ діти провели 198 тис. днів, а кількість тих, які одночасно перебували в них, становила 3–3,5 тис.⁷⁵

Чималу увагу обслуговуванню притулків для дітей-біженців з літа 1916 р. приділяли й працівники Комітету ВСМ ПЗФ. У його віданні на 1 серпня таких закладів було 15⁷⁶. Київське відділення Тетянинського комітету під час найбільшого скупчення в місті біженців залучило до співробітництва Фребелівське товариство й Лігу захисту дитинства, які доглядали за такими дітьми в спеціально створених притулках. Уже до кінця 1915 р. педагогічній комісії цього відділення

підпорядковувалися 3 середні й 5 початкових шкіл для дітей-біженців, із них 2 середніх і 2 початкових заклади для дітей польської національності були відкриті Товариством допомоги бідним родинам поляків, які постраждали від воєнних дій. Для дорослих біженців та молоді київським відділенням Тетянинського комітету було влаштовано 3 швейні та взуттєву майстерні. Поряд із цим для таких дітей були влаштовані кульочна й палітурна майстерні, організовані артілі дроворубів, натирачів підлог та вантажників⁷⁷.

Для медичного обслуговування дітей-біженців відділення заснувало лікарню на 150 ліжок. Коли в місті виникла загроза поширення висипного тифу й коклюшу, ним було створено комісію допомоги дітям, яка співпрацювала з 10 місцевими добродійними організаціями. Комісія опікувалася карантинними будинками, 19 притулками-яслами, 4 лікарнями для дітей-біженців. Щоб допомогти батькам відшукати своїх дітей, яких вони загубили під час переселення, комісія організувала фотографування знайдених дітей⁷⁸.

Після Брусилівського прориву 1916 р., коли російські війська знову зайняли значну частину Східної Галичини й Буковини, політика російської адміністрації на чолі з Г.О. Бобринським на цих територіях стала більш ліберальною щодо українства, що створювало певні умови для розширення терену діяльності національної інтелігенції в громадських організаціях добродійного спрямування, насамперед у комітетах Земського й Міського союзів Південно-Західного фронту⁷⁹.

Їх працівники влітку 1916 р. відразу спрямували свої зусилля на розшук дітей-сиріт та напівсиріт, які втратили своїх батьків під час воєнних дій. Для них було влаштовано мережу спеціальних притулків-інтернатів у різних частинах краю, щоб не вивозити з рідної землі. Зокрема в Комітеті ВСМ з липня 1916 р. вони підпорядковувались окремому “дитячому підвідділу” відділу допомоги населенню на чолі з С.Н. Луначарською. Його працівники в першу чергу взяли за організацію навчання дітей українською мовою. Польські і єврейські національні організації створювали власні притулки за етнічною ознакою. У своїй діяльності Комітет ВСМ ПЗФ керувався резолюцією, яку було ухвалено на Московській нараді громадських організацій із питань опіки дітей (17–20 березня 1916 р.). У ній, зокрема, зазначалося наступне: “Беручи до уваги правильне виховання підростаючого покоління, нарада засуджує політику національної ворожнечі й гніту. Приймаючи цю постанову, нарада бере до уваги також українське населення й уніатське віросповідання”⁸⁰.

Спочатку при дитячих притулках організовувалися школи ручної праці, які завдяки зусиллям працівників Комітету ВСМ ПЗФ невдовзі

перетворилися на початкові школи з викладанням українською мовою. Завідувачами притулків призначалися студенти й учителі з Наддніпрянської України, які відповідали, як правило, за їх функціонування, а фактичними вчителями були місцеві педагоги, праця яких оплачувалася. У підсумку завдяки зусиллям фронтових комітетів Земського й Міського союзів протягом літа 1916 р. вдалося майже відновити початкову народну освіту в цьому окупованому російськими військами краї, де навчання велося українською мовою. На кошти Комітетів ВЗС і ВСМ ПЗФ було закуплено й транспортовано з підросійської України до Галичини й Буковини десятки тисяч примірників шкільних підручників українською мовою, а також книжок для позашкільного читання, які були написані кращими фахівцями й відповідали педагогічним вимогам ⁸¹.

Відчуваючи потребу біженців і населення, яке постраждало від воєнного лихоліття, у різнобічній юридичній допомозі, громадські організації добровільного спрямування заснували мережу постійних правничих установ. Зокрема в середині листопада 1915 р. Комітет ВЗС ПЗФ організував спеціальний юридичний підрозділ, якому підпорядковувалося відповідне бюро, що знаходилося у Києві по вул. Терещенківській, 13. Уже за перші шість місяців роботи його фахівці надали 1300 усних консультацій та здійснили 1350 окремих розглядів по справах ⁸².

Після того, як робота відділів допомоги населенню Комітетів ВЗС і ВСМ Південно-Західного фронту почала розгортатися ближче до фронту, довелося все більше допомагати розореному війною населенню: сприяти працевлаштуванню, підвозити до місць проживання необхідні продукти та продавати їх за заготівельними цінами, забезпечувати посадковим насінням тощо. Значних зусиль у цьому напрямку вживав Комітет ВЗС. Протягом 1916 р. він розвинув такий необхідний вид допомоги солдатам і цивільному населенню (особливо це стосувалося прифронтових територій), як організація торгівлі. Загальна дорожнеча й труднощі в підвезенні товарів приватними торговцями на фронт змусили його працівників організувати лавки для продажу найуживаніших продуктів за собівартістю: хлібобулочних виробів, цукру, чаю, паперу, тютюну, сірників та ін. Крім цього, спеціальні фургони підвозили товари безпосередньо на передові позиції ⁸³.

Зростання кількості біженців та міграція до міст сільського населення в роки війни призвели до загострення продовольчого становища, насамперед у великих міських центрах. Наприкінці жовтня 1915 р. в Києві відбувся обласний з'їзд представників громадськості 11 прифронтових губерній та області Війська Донського. Серед

нагальних питань, які тут вирішувалися, одним із головних було створення умов для працевлаштування біженців. На з'їзді було прийнято рішення про створення мережі губернських бюро праці й реєстрації біженців, а також інформаційного бюро ⁸⁴.

Уже на той час відділ допомоги населенню Комітету ВЗС ПЗФ, намагаючись забезпечити біженців необхідною кількістю білизни, одягу й взуття, організував у Києві трикотажну, ткацьку, взуттєву й іграшкову майстерні, а також майстерню з виготовлення білизни та одягу. Спочатку ці підприємства задовольняли потреби закладів тільки цього Комітету. Згодом вони виконували замовлення військового відомства, ВСМ та інших організацій. Улітку 1916 р. в майстернях виготовляли необхідну людям продукцію майже 450 робітників. Крім того, з метою забезпечення населення заробітком, Комітет ВЗС ПЗФ на середину літа 1916 р. організував 18 невеликих майстерень – ремонтних, швейних, взуттєвих, вишивальних та рукодільних, які були розкидані по всьому Південно-Західному фронту ⁸⁵.

Отже, питання працевлаштування біженців і вигнанців гостро постало в усіх регіонах України. У губернських і багатьох повітових містах органи місцевого самоврядування, добровільні й національні організації створювали бюро праці, які стали активними посередниками між роботодавцями й робітниками. Перші кроки до створення бюро праці для біженців при Комітеті ВЗС ПЗФ було зроблено на початку вересня 1915 р. Його працівники часто самі намагалися, не чекаючи запитів від роботодавців, знайти роботу для біженців, більшість із яких були селянами, відірваними від власного господарства. Для цього, крім анкет, розісланих по земських установах, економіях і цукрових заводах, було відкрито пункти бюро праці Комітету в Катеринівці, Бахмачі, Кременчуці. Їхні агенти формували бригади з селян, які направлялися на промислові підприємства й, особливо, в економію ⁸⁶.

Восени 1915 р. в Києві в розпал руху біженців через місто та його околиці існувало до десятка бюро праці при різних громадських організаціях (найбільші – при відділеннях польського, єврейського, Тетянинського й Военно-промислового комітетів та Товариства захисту жінок). Розрізнене існування в одному місті стількох однотипних закладів спонукало бюро праці при Комітеті ВЗС ПЗФ вдатися до їх об'єднання в окрему установу – Київське центральне бюро праці, яке управлялося радою з представників окремих бюро ⁸⁷. У першій чверті 1916 р. центральним бюро праці щотижня на роботу в середньому направлялося до 600 осіб ⁸⁸.

Комітети Земського й Міського союзу взяли на себе завдання мобілізації дрібної промисловості, оживили деякі її галузі. Розвиток

власного виробництва набув особливого значення в справі виготовлення різних предметів спорядження й обладнання як для безпосереднього вжитку своїми закладами, які позбавляли їх залежності від центральних органів ВЗС і ВСМ, примх ринку, так і для забезпечення армії та деякою мірою й населення. Найбільших успіхів у цьому напрямку досяг Комітет ВЗС Південно-Західного фронту. Зокрема в липні 1916 р. йому підпорядковувалося 99 виробництв, із них 67 припадали на різні ремонтно-технічні майстерні⁸⁹. Найбільш значні перебували у віданні двох відділів – механічних майстерень і заводського.

Таким чином, із початком Першої світової війни активізація громадських сил найбільш повно виявилася в сфері доброчинності. Представники різних соціальних верств і прошарків українського суспільства організовували в губернських і повітових центрах різноманітні благодійні товариства, комітети зі збору пожертвувань, попечительства з опіки постраждалих фронтовиків та їхніх родин, дітей-сиріт, скалічених. Найбільшого впливу самостійної громадської ініціативи зазнала медично-санітарна справа. На суспільні кошти засновувалися лазарети, притулки, облаштовувалися санітарні поїзди, виготовлялися ліки, медико-санітарне обладнання та речі, жертвувалися гроші, одяг, продукти харчування й ін. Багато громадян, насамперед молодь, безоплатно працювали в різних лікувальних та благодійних закладах.

Проте найбільш вагомою й відчутною на українських землях виявилася діяльність комітетів таких загальноросійських громадських організацій як Земський і Міський союзи, тісно пов'язаних з органами місцевого самоврядування. Головною сферою їх роботи стала медично-санітарна допомога хворим, пораненим і скаліченим фронтовикам, різнобічна опіка цивільного населення, насамперед біженців і населення прифронтових районів. Із початком активного руху біженців улітку 1915 р. вони та відділення Тетянинського комітету, національні біженські організації організовували для останніх у широких розмірах харчовально-лікувальну допомогу, забезпечували житлом, сприяли в працевлаштуванні, усебічно опікувалися дітьми біженців. Найбільшими центрами громадської доброчинності в Україні в роки Першої світової війни стали такі губернські міста як Київ, Харків та Катеринослав.

Особливо важливу роль у справі опіки військовослужбовців і цивільного населення на українських землях громадські організації відіграли в прифронтових районах – у Галичині, на Волині й Буковині. Комітети ВЗС і ВСМ Південно-Західного фронту в широких розмірах надавали першу медично-харчовальну допомогу воїнам на передових позиціях, здійснювали протиепідемічні заходи серед військ та місцевого населення, облаштовували лікувальні, харчовальні й торговельні зак-

лади, опікувалися біженцями по всьому шляху їх руху у внутрішні губернії країни, утримували цілу мережу шкіл і дитячих притулків, у тому числі організували для їх вихованців навчання рідною мовою, сприяли дорослому населенню в працевлаштуванні й отриманні юридичної допомоги, заснували мережу підприємств і майстерень та ін.

Діяльність громадських організацій благодійного спрямування на українських землях у роки Першої світової війни, насамперед тісно пов'язаних з органами місцевого самоврядування, набула великих розмірів, виявилася досить ефективною, стала важливою складовою у вирішенні їхніх найнагальніших проблем та яскравим прикладом згуртування суспільства в кризовий період новітньої вітчизняної історії. У цих закладах служило багато представників української інтелігенції й студентської молоді, які в складних воєнно-політичних умовах проходили справжній вишкіл громадської роботи, тісно співпрацювали в організації медично-санітарної справи, українського шкільництва, набували навичок організаційної й адміністративної роботи, що стало в пригоді в роки Національної революції.

-
- ¹ Мировые войны XX века: В 4-х кн. / Ин-т всеобщей истории РАН. - М., 2002. - Кн. 2: Первая мировая война: Документы и материалы. - С. 246.
- ² Курлов П.Г. Гибель императорской России. - М., 1992. - С. 183.
- ³ Харьковские губернские ведомости. - 1914. - 4 сентября.
- ⁴ Там само. - 17 сентября.
- ⁵ Там само. - 1915. - 22 сентября.
- ⁶ Киевлянин. - 1914. - 24 июля.
- ⁷ ЦДІАУК. - Ф. 719, оп. 1, спр. 42, арк. 1, 164, 197, 287; спр. 2070, арк. 5.
- ⁸ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. - К., 2004. - С. 135-137.
- ⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі - ЦДІАУК). - Ф. 1069, оп. 1, спр. 1 а, арк. 7 зв., 30 зв.
- ¹⁰ Державний архів Миколаївської області. - Ф. 206, оп. 1, спр. 30, арк. 1-4.
- ¹¹ Там само. - Арк. 5-6.
- ¹² Думова Н.Г. Кадетская партия в период мировой войны и Февральской революции. - М., 1988. - С. 33.
- ¹³ Загряцков А.Д. Всероссийский Земский Союз. (Общие принципы организации и юридическая природа). - Пг., 1915. - С. 13; Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. - 3-е изд. - М., 1983. - С. 292.
- ¹⁴ Очерк деятельности Всероссийского союза городов. 1914-1915 г. - М., 1916. - С. 11.

- 15 Краткий очерк деятельности Всероссийского Земского союза. Январь 1916 г. - М., 1916. - С. 7.
- 16 Там само. - С. 8.
- 17 Державний архів Донецької області. - Ф. 110, оп. 1, спр. 109, арк. 26; Екатеринославский губернский комитет Всероссийского Земского союза. - Екатеринослав, 1916.-С.1.
- 18 Киевлянин. - 1914. - 9 августа; Киевская мысль. - 1914. - 10 августа.
- 19 Огляд діяльності Київського Губернського земства за 1914-1917 роки. - Ч. III: По задоволенню потреб, викликаних в зв'язку з війною. - К., 1918. - С. 7.
- 20 *Загряцков А.Д.* Всероссийский Земский Союз. - С. 15-16.
- 21 Состав Главного и местных комитетов Всероссийского союза городов. - М., 1916. - С. 8.
- 22 Підраховано за: Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). - Вып. 2: Областные и городские комитеты. - С. 1, 8-9, 13- 85, 168-172; Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО). - Ф. 283, оп. 1, спр. 11, арк. 58-61.
- 23 Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). - Вып. 2. - С. 1, 8-9, 42-43.
- 24 *Брусилов А.А.* Мои воспоминания. - М., 1983. - С. 68.
- 25 Там само. - С. 82.
- 26 ЦДІАУК. - Ф. 715, оп.1, спр. 17, арк. 3-4.
- 27 Там само. - Спр. 7, арк. 1.
- 28 Там само. - Спр. 685, арк. 3.
- 29 Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г. - К., 1916. - С. 101-108.
- 30 Состав Главного и местных комитетов Всероссийского союза городов. - М., 1916. - С. 4.
- 31 *Кишкин Н.* Фронтная работа Союза городов летом 1916 года. - М., 1916. - С. 7.
- 32 *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918). - Ч. 1: Галицька Руїна 1914-1917 років. - Львів, 1923. - С. 47-48.
- 33 Вестник Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. - 1916. - № 1. - С. 52; № 3. - С. 36.
- 34 *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923 рр. - Т. 1: Доба Центральної Ради. - 2-е вид. - Нью-Йорк, 1954. - С. 20.
- 35 *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918). - С. 67-68.
- 36 ЦДІАУК. - Ф. 721, оп. 3, спр. 29, арк. 36-37 зв.
- 37 *Донік О.М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.)// Проблеми історії України XIX - початку XX ст.: Вип. IV. - К., 2002. - С. 156-159.
- 38 *Гельмгольц.* Справочная книжка по призрению раненых и увечных нижних чинов и их семейств (со всеми доп. и измен. по 1 февраля 1916 г.). - 2-е изд. - К., 1916. - С. 62-67, 84-88, 131-134; ЦДІАУК. - Ф. 917, оп. 1, спр. 48, арк. 1-3.

- 39 *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923 рр. - Т. 1. - С. 12.
- 40 Краткий очерк деятельности Всероссийского Земского союза. Январь 1916 г. - С. 10.
- 41 Державний архів Харківської області (далі - ДАХО). - Ф. 312, оп.1, спр. 382, арк. 85-86 зв.; Список лечебных заведений внутреннего района империи, находящихся в ведении главноуполномоченного Российского Общества Красного Креста и других учреждений и ведомств. К 1-му января 1915 года. - Пг., 1915. - С. 43.
- 42 *Донік О.М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню... - С. 170; ДАХО. - Ф. 312, оп. 1, спр. 382, арк. 160.
- 43 Підраховано за: Список лечебных заведений внутреннего района империи, находящихся в ведении главноуполномоченного Российского Общества Красного Креста... - С. 349-358; ДАХО. - Ф. 312, оп. 1, спр. 382, арк. 160.
- 44 Екатеринославский губернский комитет Всероссийского Земского союза. - С. 26-27, 30.
- 45 Підраховано за: Известия Всероссийского Союза городов. - 1914. - № 3. - С. 74-79.
- 46 Огляд діяльності Київського Губернського земства за 1914-1917 роки. - С. 4.
- 47 *Донік О.М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню... - С. 170.
- 48 ЦДІАУК. - Ф. 719, оп. 1, спр. 2070, арк. 5-10; Огляд діяльності Київського Губернського земства за 1914-1917 роки. - С. 4.
- 49 Очерк деятельности Всероссийского Союза городов. 1914-1915 г. - С. 65.
- 50 Підраховано за: Учреждения Всероссийского Земского Союза. Октябрь 1916 г. - М., 1916. - С. 27.
- 51 Краткий очерк деятельности Всероссийского Земского союза. Январь 1916 г. - С. 12.
- 52 *Лазанська Т.І.* Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст.: Вип. ІV. - К., 2002. - С. 86.
- 53 Учреждения Всероссийского Земского Союза. Октябрь 1916 г. - С. 31-32.
- 54 *Боцяновский В.* Как помочь инвалидам? // Вестник Красного Креста. - 1916. - № 7. - С. 23-34.
- 55 Отчет о деятельности Комитета при управлении Киевского учебного округа по оказанию помощи раненым и семьям запасных (за время с 1 января по 1 мая 1915 года). - К., 1915. - С. ХІ.
- 56 *Гельмгольц.* Справочная книжка... - 2-е изд. - С. 97-98.
- 57 Отчет о деятельности Комитета при управлении Киевского учебного округа по оказанию помощи раненым и семьям запасных. - С. VIII.
- 58 Там само.
- 59 Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г. - К, 1916. - С. 103-104; Російський державний військово-історичний архів (далі - РДВІА). - Ф. 12568, оп. 1, спр. 80, арк. 21.
- 60 Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1 апреля 1916 г. - К., 1916. - С. 7-8.
- 61 Кишкин Н. Фронтальная работа Союза городов летом 1916 года. - С. 8-9.

- 62 ЦДАУК. - Ф. 721, оп. 3, спр. 29, арк. 36; оп. 5, спр. 24, арк. 1.
- 63 Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1 сентября 1916 г. - С. 105.
- 64 Учреждения Всероссийского Земского Союза. Октябрь 1916 г. - С. 40.
- 65 Брусилов А.А. Вказ. праця. - С. 171-172.
- 66 ЦДАУК. - Ф. 715, оп. 1, спр. 3324, арк. 42 зв.
- 67 Там само. - Спр. 1576, арк. 67; Ф. 721, оп.3, спр.10, арк. 7.
- 68 Там само. - Ф. 715, оп. 1, спр. 1742, арк. 2, 4, 5, 7; спр. 1612, арк. 7-8.
- 69 РДВІА. - Ф. 12568, оп. 1, спр. 80, арк. 3. 23 зв.
- 70 Законы и распоряжения о беженцах (по 1 апреля 1916 г.): Вып. II - М., 1916. - С. 120-122.
- 71 Украинская жизнь. - 1915. - № 10. - С. 101.
- 72 *Сердюк О.В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст.: Вип. ІV. - К., 2002. - С. 126-127.
- 73 *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918). - С. 47, 49, 65.
- 74 Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г. - С. 75-78.
- 75 Учреждения Всероссийского Земского Союза. Октябрь 1916 г. - С. 43.
- 76 ЦДАУК. - Ф. 721, оп. 3, спр. 152, арк. 7-7 зв.; Вестник Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. - 1916. - №1. - 1 сентября.- С. 24.
- 77 Комитет Ее Императорского Высочества Великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи... 14 сентября 1914 г. - январь 1916 г. - М., 1916. - С. 123, 126-127, 132-137.
- 78 *Сейко Н.А.* Фундація княжни Тетяни Миколаївни як доброчинна організація періоду І світової війни // Вісник Житомирського педагогічного університету. - 2003. - № 13. - С. 166.
- 79 *Сердюк О.В.* Вказ. праця. - С. 128.
- 80 ЦДАУК. - Ф. 721, оп. 3, спр. 10, арк. 8.
- 81 *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918). - С. 58-60.
- 82 Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-ое апреля 1916 г. - С. 11.
- 83 Учреждения Всероссийского Земского Союза. Октябрь 1916 г. - С. 46-47.
- 84 *Сердюк О.В.* Вказ. праця. - С. 126.
- 85 РДВІА. - Ф. 12568, оп. 1, спр. 82, арк. 9.
- 86 Докладная записка о деятельности Киевского Областного и Центрального Бюро труда при Всероссийском Земском союзе // Всероссийские Земский и Городской союзы. Отдел по устройству беженцев. Отчеты и материалы - Т. 1: Трудовое посредничество. - М., 1917. - С. 195-196.
- 87 Там само. - С. 198-201.
- 88 Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-ое апреля 1916 г. - С. 12; ЦДАУК. - Ф. 715, оп. 1, спр. 1576, арк. 98.
- 89 Учреждения Всероссийского Земского Союза. Октябрь 1916 г. - С. 51-52.